

ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ Ν. ΔΟΥΛΑΒΕΡΑΣ
ΑΝΑΠΛ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΟΥ ΛΑΪΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΔΗΜΟΤΙΚΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ «ΤΟΥ ΝΕΚΡΟΥ ΑΔΕΛΦΟΥ»*

Η διδασκαλία του λαϊκού πολιτισμού είναι ένα χρέος προς τις γενιές που κάθε φορά έρχονται στην Εκπαίδευση¹. Κάθε βαθμίδα της μπορεί να προσεγγίσει το ενδιαφέρον αυτό θέμα, και μάλιστα με πολλούς τρόπους. Ένας πολύ παραγωγικός τρόπος είναι η επαφή των μαθητών με τον λαϊκό μας πολιτισμό μέσα από τα δημοτικά τραγούδια. Στην περίπτωση μας, επιλέγουμε να διδάξουμε στοιχεία του λαϊκού πολιτισμού στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, μέσα από το πολύ γνωστό δημοτικό τραγούδι «Του νεκρού αδελφού», υποδεικνύοντας ακριβώς ότι μέσα στα δημοτικά τραγούδια υπάρχουν πολλά στοιχεία του παραδοσιακού μας πολιτισμού, που πρέπει να επισημαίνουμε στους μαθητές και στις μαθήτριάς μας και να τους καθιστούμε κοινωνούς ενός κόσμου, από τον οποίο προερχόμαστε². Η επικοινωνία με τον λαϊκό μας πολιτισμό είναι επικοινωνία με πολιτισμικά πρότυπα, τα οποία συμβάλλουν στη γνώση της ψυχής του λαού μας και του έθνους μας. Ας τα δούμε αναλυτικά.

1

* Η παρούσα εισήγηση στην Επιστημονική Συνάντηση «Λαογραφία και Εκπαίδευση», που οργάνωσε το Γραφείο Σχολικών Δραστηριοτήτων Δ/σης Δ/θμιας Εκπ/σης Μεσσηνίας, Καλαμάτα, 24-03-2015, ανακοινώθηκε, σε μια πρώτη της μορφή, στο 4^ο Πανελλήνιο Συνέδριο «Λαϊκός πολιτισμός και Εκπαίδευση», Καρδίτσα 19-21 Οκτωβρίου 2012, Κέντρο Ιστορικής και Λαογραφικής Έρευνας «Ο Απόλλων» Καρδίτσας-Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας-Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και εκδόθηκε στα Πρακτικά του Συνεδρίου.

Για τη διδασκαλία του λαϊκού πολιτισμού στην Εκπαίδευση, βλ.: Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης - Γ.Ι. Θανόπουλος.- Μ. Καπλάνογλου - Κ. Ξανθάκου-Β. Χρυσανθοπούλου, «Σκέψεις και προτάσεις για τη διδασκαλία του λαϊκού πολιτισμού στη μέση εκπαίδευση», *Φιλολογική*, 116(2011), 32-39.- Μαρία Τσούπη, «Η διδασκαλία της Λαογραφίας», στο Μ.Γ. Βαρβούνης - Μ.Γ.Σέργης, (επιμ.), *Ελληνική Λαογραφία: Ιστορικά, Θεωρητικά, Μεθοδολογικά, Θεματικές*, τ. Β', Ηρόδοτος, Αθήνα 2012, σελ. 727-779.- Δέσποινα Δαμιανού, «Οι παιδαγωγικές διαστάσεις της ελληνικής Λαογραφίας και η διδασκαλία της στην ελληνική εκπαίδευση», στο Μ. Γ. Βαρβούνης - Μ. Γ. Σέργης, (επιμ.), *Ελληνική Λαογραφία: Ιστορικά, Θεωρητικά, Μεθοδολογικά, Θεματικές*, ό.π., σελ. 709-723.- Ε. Αυδίκος - Σ. Κοζιού (επιμ.), *Πρακτικά 4^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου «Λαϊκός πολιτισμός και Εκπαίδευση»*, Καρδίτσα 19-21 Οκτωβρίου 2012, Κέντρο Ιστορικής και Λαογραφικής Έρευνας «Ο Απόλλων» Καρδίτσας-Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας-Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Καρδίτσα 2014.

² Ά. Κυριακίδου-Νέστορος & Δ. Τάνης, «Η διδασκαλία του δημοτικού τραγουδιού στη Μέση Εκπαίδευση και στο Πανεπιστήμιο», *Φιλολόγος*, 21(1980-1981), 111-133.- Μ.Γ. Βαρβούνης, *Η διδασκαλία του δημοτικού τραγουδιού στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*, Σμίλη, Αθήνα 1998.

Το «Τραγούδι του νεκρού αδελφού», η ελληνικότητα του οποίου δεν αμφισβητείται σήμερα¹, είναι ένα τραγούδι ευρύτερα γνωστό στον βαλκανικό χώρο².

Ο Ν. Γ. Πολίτης θεωρεί το άσμα αυτό «*έκ τῶν ἀρίστων τῆς δημῶδους φιλολογίας, οὐ μόνον τῆς ἑλληνικῆς ἀλλά καί τῶν ἄλλων λαῶν*³».

Ο Γιώργος Ιωάννου ως το «*πολυσυζητημένο, προβληματικό και μάλλον το πιο δυνατό ποιητικό δημιούργημα του ελληνικού λαού*⁴».

Η Μαρία Μιράσγεζη «*πραγματικό αριστούργημα από αισθητική άποψη*⁵». Γνωστό είναι επίσης ότι το εν λόγω τραγούδι έχει εμπνεύσει πολλούς λογοτέχνες⁶.

Ο πρώτος στίχος του τραγουδιού μας δίνει την εικόνα μιας ευτυχισμένης οικογένειας. Μια μάνα, με τους εννιά της γιους και με τη μια της κόρη. Υπάρχει μια λαϊκή ευχή που δινόταν στις νύφες :

*να κάνουν εννιά γιους και μια μηλιά*⁷.

Η μάνα την υλοποίησε. Ο αριθμός εννιά εξάλλου έχει τη δική του λαογραφία⁸. Είναι πολλαπλάσιο του τρία (τριαδικής θεότητας πολλών λαών). Εννιά μήνες χρειάζονται, για να γεννηθεί ο άνθρωπος, σε εννιά ημερόνυχτα γίνεται μνημόσυνο στον νεκρό (εννιάμερα), εννέα ημερόνυχτα διήρησε ο κατακλισμός που προκάλεσε ο Δίας, εννέα είναι οι Μούσες από την αρχαιότητα, κ.λπ.

Προφανώς, ο πατέρας έχει πεθάνει. Στην οικογένεια υπάρχουν εννέα γιοι. Στην παραδοσιακή κοινωνία, αλλά και στην αρχαιότητα, όπως αναφέρει ο Ευριπίδης, παρατηρείται η υπεροχή των αρρένων τέκνων και η επιθυμία για

¹ Ν.Γ.Πολίτης, «Τό δημοτικόν ἄσμα περί τοῦ νεκροῦ ἀδελφοῦ», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καί Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος*, τόμος 2(1885-1889),193-261 & 552-557. (Βλ. και Πολίτης Ν. Γ., *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, τ. Δ', *Δημοσιεύματα τοῦ Κέντρου Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας*, αρ. 15, Ἐν Ἀθήναις 1980, σελ.18-78).- Γ. Κ. Σπυριδάκης, «Τό ζήτημα τῆς προελεύσεως τοῦ ἄσματος τοῦ νεκροῦ ἀδελφοῦ», *Ἀρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καί Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ*, 11(1944-45),193-208.- Γ. Σουμελίδης, «Το τραγούδι του νεκρού αδελφού στις ποντιακές παραλλαγές», *Νέα Ἐστία*, 39 : 446(1946),170-173.- Κ. Κουλουφάκος, *Κείμενα και αναλύσεις*, τ. 1ος, Αθήνα 1964, σελ.127-129.- Κ. Μητσάκης, «Το "τραγούδι του νεκρού αδελφού" και η αγγλική μπαλάντα "The Suffolf Miracle"», *Εποχές*, 19(1964),3-8 (=Κ. Μητσάκης, *Πορεία μέσα στο χρόνο*, Φιλιππότης, Αθήνα 1982, σελ. 21-22).- Γιώργος Ιωάννου (επιμέλεια), *Το δημοτικό τραγούδι. Παραλογές*, Ερμής, Αθήνα 1975, σελ. 32-34.- Κ. Κονταξής, *Το δημοτικό τραγούδι. Μια προσπάθεια μελέτης*, Πασχέντης, Αγρίνιο 2007, σελ.176-178.

² Όπως αναφέρει ο Δημ. Β. Οικονομίδης, στο Κέντρο Ἐρεῦνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών υπάρχουν 270 παραλλαγές του συγκεκριμένου τραγουδιού από όλους σχεδόν τους ελληνικούς χώρους. Το «τραγούδι του νεκρού αδελφού» είναι γνωστό με τα ονόματα «Του Κωνσταντή», «της μάνας με τους εννιά γιους», «της Ευδοκιάς», ή «της Βδοκιάς», «της Ειρήνης», «της Αρετής», ή «της Αρετούσας», και σπανίως «του Βρουκόλακα» ή «βρικόλακα». Βλ. σχετικά Δημ. Β. Οικονομίδης, «Η παραλογή του "νεκρού αδελφού"», στο βιβλίο του: *Από τα δημοτικά μας τραγούδια*, τ. Α', Φιλιππότης, Αθήνα 1997, σελ. 9-10.

³ Ν.Γ.Πολίτης, «Τό δημοτικόν ἄσμα περί τοῦ νεκροῦ ἀδελφοῦ», ὀ.π., σελ. 193. (Βλ. και Ν.Γ.Πολίτης, *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, τ. Δ', ὀ.π., σελ.18).

⁴ Γ. Ιωάννου, *Το δημοτικό τραγούδι. Παραλογές*, ὀ.π., σελ. 32.

⁵ Μαρία Μιράσγεζη, *Νεοελληνική Λογοτεχνία*, τ. Α', Αθήνα 1978, σελ. 35-36.

⁶ Γ. Ιωάννου, *Το δημοτικό τραγούδι. Παραλογές*, ὀ.π., σελ. 34-35.

⁷ Κ. Κονταξής, *Το δημοτικό τραγούδι*, ὀ.π., σελ. 178.

⁸ Ευάγγ. Θ. Στάθης, *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια*, Σιδέρης, Αθήνα 2004, σελ. 29, σημ. 10.

την απόκτησή τους ήταν μεγάλη. Γι' αυτό οι ενδιαφερόμενοι κατέφευγαν σε πρακτικά και μαγικά μέτρα¹. Χρησιμοποιούσαν ειδικότερα το σερνικοβότανο και έδιναν το όνομα στο τελευταίο κορίτσι *Σταμάτα, Αγόρω, Στασινή* κ.λπ., για να σταματήσει η θηλυγονία και να επέλθη η αρρενογονία. Η απόκτηση αγοριών έχει να κάνει με τη διαιώνιση του επιθέτου της οικογένειας, με την ασφάλειά της (αντιμετώπιση των εχθρών της οικογένειας), με την παραγωγική διαδικασία, όπου χρειάζονται δυνατά εργατικά χέρια, και ιδιαίτερα με λόγους οικονομικούς (αποφυγή της προίκας).

Σε ένα τόσο μεγάλο αριθμό αγοριών, η ύπαρξη μιας αδελφής, μιας μοναχοκόρης, ήταν πραγματική ευλογία. Ο λαϊκός ποιητής αφιερώνει 4 ολόκληρους στίχους σε «ένα πρωτότυπο εγκώμιο στην ομορφιά της αρχοντοθυγατέρας². Είναι μονάκριβη και πολυαγαπημένη. Η ιδιαίτερη φροντίδα της μάνας για την κόρη της έχει σχέση με την προστασία της τιμής της κοπέλας. Γι' αυτό απέφευγε την εμφάνισή της στην ευρύτερη κοινωνία και την προστάτευε από τα πονηρά και βάσκανα βλέμματα των άλλων. Η τιμή της κόρης ήταν κορυφαίο θέμα στην παραδοσιακή κοινωνία και η απόκρυψη της αποτελεί «προσπάθεια προστασία της οικογενειακής τιμής από την προκλητική αλλά ευπρόσβλητη σεξουαλικότητα των ανύπαντρων κοριτσιών³. Όποια είχε εκτεθεί κοινωνικά, δεν είχε μέλλον στη συγκεκριμένη κοινότητα και θα έμενε στο «ράφι» γεροντοκόρη. Άλλα δημοτικά τραγούδια αναφέρονται στο ξεγέλασμα της κόρης και την απώλεια της τιμής της⁴.

Αλλά και η πίστη στο μάτιασμα είναι έντονη στην παραδοσιακή κοινωνία και γι' αυτό υπάρχουν και σχετικά ξόρκια ή πρακτικές (το λιοκρίνο). Γι' αυτό η μάνα της την *έλουζε στα σκοτεινά και τη χτένιζε στα άφεγγα*. Εξάλλου, ο ήλιος μαυρίζει το δέρμα και κάτι τέτοιο δεν συμβιβάζεται με το ιδεώδες της παραδοσιακής ομορφιάς, σύμφωνα με την οποία η κόρη έπρεπε να έχει άσπρο χρώμα και όχι μαύρο, όπως όσες δούλευαν στα χωράφια ή πήγαιναν στις στάνες. Το μαύρισμα θεωρείται πηγή ασχήμιας και κοινωνικής απόστασης⁵:

Τι θέλεις μαύρη στο χορό κι άσχημη στο τραγούδι;

Ο άσπρος ή χιονάτος λαιμός, το άσπρο στήθος, τα άσπρα χέρια κ.λπ. ήταν βασικά στοιχεία ομορφιάς. Αλλά και η μοναχοκόρη θεωρείται ως τυχερή στην παραδοσιακή κοινωνία, αφού αυτή θα δέχεται την αγάπη όλης της οικογένειας και δεν θα την μοιράζεται με άλλες αδελφές της.

Η φήμη της κοπέλας για την ομορφιά της και την τιμιότητά της ήταν τόσο μεγάλη, ώστε ήρθαν προξενητάδες, μολονότι ήταν μικρή, δώδεκα χρονών. Γνωστό όμως είναι ότι παλιά παντρεύονταν σκόπιμα σε μικρή ηλικία. Οι Τούρκοι δεν έπαιρναν παντρεμένα κορίτσια για τα χαρέμια ούτε παντρεμένους νέους για γενιτσάρους.

¹ Μ. Γ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία: Κοινωνική Συγκρότηση - Ήθη και Έθιμα - Λαϊκή Τέχνη*, Ινστιτούτο του Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2011³, σελ. 65.

² Κ. Α. Ρωμαίος, *Εμείς οι Έλληνες*, Αθήνα 1984², σελ. 236.

³ Κ. Χατζηδάκης, *Χρόνος και χώρος στα δημοτικά τραγούδια*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή (Πάντειο Πανεπιστήμιο), Αθήνα 2000, σελ. 176.

⁴ Κ. Ρωμαίος, *Η ποίηση ενός λαού*, Αθήνα 1968, σελ. 137-138.

⁵ Μαρία Μιράσγεζη, *Έρευνα στη δημοτική μας ποίηση. Α' Γάμος*, Αθήνα 1965, σελ. 56.- Guy Saunier, «Μερικές παρατηρήσεις για το δημοτικό τραγούδι του *Νεκρού Αδελφού*», *Ελληνικά*, 57:2(2007),353.

Ο αριθμός δώδεκα, εξάλλου, που είναι και η ηλικία της Αρετής, έχει ιδιαίτερο λαογραφικό ενδιαφέρον¹ : Δώδεκα είναι θεοί του Ολύμπου, δώδεκα οι άθλοι του Ηρακλή, δώδεκα οι μαθητές του Χριστού, δώδεκα τα άρθρα του Συμβόλου της Πίστεως, Δώδεκα τα Ευαγγέλια, δώδεκα οι μήνες, δώδεκα τα ζώδια, το μέτρημα παλιότερα (ή και σήμερα) γινόταν με δωδεκάδες (πιάτα, ποτήρια, σερβίτσια γενικά κ.λπ.).

Ο γάμος ωστόσο δεν προέκυπτε, όπως σήμερα, μέσα από προσωπικές γνωριμίες και ερωτικές αμοιβαιότητες. Η επιλογή της νύφης γινόταν με προξενιό. Η κόρη έπαιρνε άντρα της αυτών που διάλεγαν οι γονείς της.

Το άσχημο στην προκειμένη περίπτωση είναι ότι η κόρη πρόκειται να πάει ως νύφη *πολύ μακριά στα ξένα*, στην ξακουστή Βαβυλώνα², το σύμβολο του πλούτου και της δόξας. Τα *ξένα*, η *ξενιτιά*, έχουν αφήσει-και αφήνουν ακόμα και σήμερα- βαθιές πληγές στους Έλληνες αλλά και σε άλλους λαούς. Από τον καημό του Οδυσσέα, που ήθελε να ιδεί «καπνόν άνωθρώσκοντα» στην πατρίδα του και να πεθάνει, μέχρι και σήμερα, ακόμα και σήμερα, η ξενιτιά πόνεσε και πονάει πολύ τον λαό μας και αυτό τον πόνο, αυτή την ανείπωτη οδύνη, τη βλέπουμε στα σχετικά τραγούδια, όπου η ξενιτιά είναι χειρότερη από τον θάνατο³ :

*Ο θάνατος κι η ξενιτιά, η φτώχεια κι η αρφάνια
τα τέσσερα ζυγίστηκαν σ' ένα βαρύ στατέρι
βαρύτερη είν' η ξενιτιά, η πιο βαριά απ' όλα⁴.*

Το απροσδόκητο προξενιό κινεί σε δράση. Δημιουργεί ταραχή στην οικογενειακή γαλήνη και ισορροπία. Γίνεται οικογενειακό συμβούλιο, χωρίς φυσικά τη συμμετοχή της άμεσα ενδιαφερομένης, της Αρετής, αφού η ίδια ήταν στο *περιθώριο της οικογενειακής και κοινωνικής ζωής*, που εντάσσεται μέσα στο κλίμα της υποτίμησης της γυναίκας στην παραδοσιακή κοινωνία. Στο συμβούλιο αυτό οι γνώμες διχάζονται. Η μάνα και οι οκτώ αδελφοί, που εμφανίζονται «*ανώνυμοι, υποτονικοί και υποχωρητικοί*», δεν θέλουν τον συγκεκριμένο γάμο⁵. Δεν λειτουργούν όμως οι δημοκρατικοί κανόνες της πλειονοψηφίας. Ο Κωσταντής, αν και ένας απέναντι στους 8 αδελφούς και στη μάνα του, εντούτοις καταφέρνει να επιβάλει τη γνώμη του με τα δικά του επιχειρήματα.

Ο βασικός λόγος που επικαλείται, κινείται από το συμφέρον του ίδιου ωςπραματευτή⁶ (απαντά σε 14 παραλλαγές από τις 70 δημοσιευμένες⁷), αλλά και το συμφέρον όλης της οικογένειας :

¹ Ευάγγ. Θ. Στάθης, *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια*, ό.π., σελ. 31, σημ. 19.

² Δημ. Β. Οικονομίδης, «Η παραλογή του "νεκρού αδελφού"», ό.π., σελ. 14, σημ. 3: «'Η την Βλαχιά, την Εγγλιτέρα (Αγγλίαν), την Θεσσαλίαν, την Πόλη (Κωνσταντινούπολιν), την Σαλονίκη, την Ρωμανίαν (Βυζάντιον)».- Guy Saunier, «Μερικές παρατηρήσεις για το δημοτικό τραγούδι του *Νεκρού Αδελφού*», ό.π., σελ. 354-355. Η Βαβυλώνα σύμφωνα με τον Saunier απαντά σε 23 παραλλαγές στις 70 δημοσιευμένες, ό.π., σελ. 355.

³ Κ. Χατζηδάκης, *Χρόνος και χώρος στα δημοτικά τραγούδια*, ό.π., σελ. 104.

⁴ Γ. Ιωάννου, *Το δημοτικό τραγούδι. Παραλογές*, ό.π., σελ. 210, 4γ.

⁵ Ευάγγ. Θ. Στάθης, *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια*, ό.π., σελ. 33, σημ. 24 : «Η άρνηση των οκτώ αδελφών είναι σύμφωνη προς αρχαιότατη συνήθεια να μη δίνουν οι γονείς τις θυγατέρες σε άνδρες από άλλες πόλεις, ακόμα και ελληνικές. Τους άνδρες αυτούς τους αποκαλούν «ξένους» και μέμφονται τέτοιου τύπου ενώσεις».

*Στα ξένα κει που περπατώ, στα ξένα που πηγαίνω,
αν πάμ' εμείς στην ξενιτιά, ξένοι να μην περνούμε¹.*

Η μάνα αντιπαραβάλλει στα επιχειρήματα του Κωσταντή το δικό της προσωπικό συμφέρον, που μπορεί να κινδυνεύσει από το εύθραυστο της ανθρώπινης ευτυχίας, πράγμα που αποτελεί βασική λαϊκή πίστη :

*Κι αν μόρτει, γιε μου, θάνατος, κι α μόρτει, γιε μου, αρρώστια,
κι αν τύχει πίκρα γή χαρά, ποιος πάει να μου τη φέρει²;*

Θα μπορούσε να πει κανείς ότι η συγκεκριμένη μάνα είχε αλλά οκτώ παιδιά. Γιατί ήθελε σώνει και καλά την κόρη της κοντά της; Υπάρχει έντονη κτητικότητα έναντι της Αρετής. Εκφράζει μια «καταχρηστική επιθυμία³», όταν λέγει: «ποιος πάει να μου τη φέρει;». Βέβαια, είναι γνωστή στην παραδοσιακή κοινωνία η στενή σχέση της κόρης με τη μάνα. Η κόρη βοηθούσε παρά πολύ στις εργασίες του σπιτιού, αλλά και φρόντιζε τους γονείς της, όταν είχαν ανάγκη ή στα γεράματά τους. Δεν είναι τυχαίο το γνωμικό :

Της καλομάνας το παιδί το πρώτο να 'ν' κορίτσι.

Το επιχείρημα βέβαια της μάνας ήταν πολύ σοβαρό και χρειαζόταν εξίσου αποτελεσματική υπόσχεση και δέσμευση. Αυτό επιτυγχάνεται μέσω του όρκου του Κωσταντή, που κινεί σε δράση την υπόθεση :

*Βάλλω τον ουρανό κριτή και τους αγιούς μαρτύρους,
αν τύχει κι έρτει θάνατος, αν τύχει κι έρτει αρρώστια,
αν τύχει πίκρα γή χαρά, εγώ να σου τη φέρω⁴.*

Ο όρκος υπήρξε ανέκαθεν η μεγαλύτερη δέσμευση ενός προσώπου ενώπιον Θεού και ανθρώπων. Έχει τεράστια δύναμη, η οποία χρησιμοποιείται ακόμα και σήμερα στις διαπροσωπικές σχέσεις, ως μέσον πειθούς. Οι επίορκοι τιμωρούνται και από τη θεία και την ανθρώπινη δικαιοσύνη.

Ο όρκος του Κωσταντή «είναι το διαβατήριο της εξόδου της Αρετής από την οικογενειακή απομόνωση και η μετάβασή της σε μια διαφορετική απομόνωση, αυτή της ξενιτιάς⁵».

⁶ Βλ. Ν. Λάσκαρης, *Ή Λάστα καί τά μνημεῖα της*, ἐν Πύργῳ 1910, σελ. 341, ἀρ. 1, στ. 10-11 .
Πρβλ. Κ. Κουλουφάκος, *Κείμενα και αναλύσεις*, ὁ.π., σελ.131.

*...που είμαι κι εγώπραματευτής, που είμαι κι μπεζεριάνος,
για να περνώ να τρώ' ψωμί, να στρώνει να κοιμάμαι.*

⁷ Guy Saunier, «Μερικές παρατηρήσεις για το δημοτικό τραγούδι του *Νεκρού Αδελφού*», ὁ.π., σελ. 355.

¹ Ν.Γ.Πολίτης, *Έκλογαί*, ὁ.π., σελ. 140, 92, στ.10-11.

² Ν.Γ.Πολίτης, *Έκλογαί*, ὁ.π., σελ. 140, 92, στ.13-14.

³ Guy Saunier, «Μερικές παρατηρήσεις για το δημοτικό τραγούδι του *Νεκρού Αδελφού*», ὁ.π., σελ.,357.

⁴ Ν.Γ.Πολίτης, *Έκλογαί*, ὁ.π., σελ. 140, 92, στ.15-17.

⁵ Ευάγγ. Θ. Στάθης, *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια*, ὁ.π., σελ. 33.

Μπροστά στην τρομερή δύναμη του όρκου τού Κωσταντή, η μητέρα και τα άλλα αδέρφια κάμπτονται και δέχονται να παντρέψουν την Αρετή στα ξένα. Στη συνέχεια όμως θά ρθει η ανατροπή. Με μια πύκνωση στην αφήγηση (συστολή του χρόνου¹), που αποσιωπά πάρα πολλά στοιχεία «*αρραβώνες, γάμους, γλεντοκόπια, αποχωρισμούς, αρρώστιες, αγωνίες, θανάτους, τον έναν μετά τον άλλο*» πληροφορούμαστε την τρομερή εξέλιξη και τη μεταβολή της τύχης στο «εναντίον», στην «περιπέτεια» δηλαδή, με την αρχαία σημασία του όρου.

*Και σαν την επαντρέψανε την Αρετή στα ξένα,
κι εμπήκε χρόνος δίσεχτος και μήνες οργισμένοι,
κι έπεσε το θανατικό κι οι εννιά αδελφοί πεθάναν,
βρέθηκε η μάνα μοναχή σαν καλαμιά στον κάμπο².*

Η Αρετή παντρεύεται στα ξένα, έρχεται θανατικό (πανούκλα), που ανατρέπει όλα τα σχέδια της οικογένειας, αφού πεθαίνουν όλοι οι αδελφοί και έμεινε η μάνα μόνη κι έρημη, σε δίσεχτο έτος, που είναι συνυφασμένο με τη δυστυχία και την καταστροφή στη λαϊκή αντίληψη.

Το δίσεχτο έτος έχει μια ημέρα παραπάνω, που προσμετράται στον μήνα Φεβρουάριο κάθε τέσσερα χρόνια. Ο λαός πιστεύει ότι στο δίσεκτο έτος «*ούτε αμπέλια πρέπει να φυτεύονται, ούτε σπίτια να θεμελιώνονται, ούτε γάμοι να γίνονται, γιατί θα δυστυχήσουν³*».

Η έκφραση «σαν καλαμιά στον κάμπο» στη συνέχεια έγινε παροιμιακή και δηλώνει την πλήρη δυστυχία και μοναξιά του πάσχοντος ανθρώπου.

Ο βαθύς πόνος θα φέρει τη μητέρα στα μνήματα των παιδιών της. Και εκεί σέρνει πικρό μοιρολόγι. Στη λαϊκή αντίληψη το μοιρολόγι είναι απαραίτητη έκφραση του πόνου για τους νεκρούς και απαντά από την αρχαιότητα. Είναι συγχρόνως και μια τελετουργική άμβλυση του πόνου. Στο μνήμα όμως του Κωσταντή η μάνα δεν περιορίζεται στο μοιρολόγι, αλλά τραβά τα μαλλιά της⁴ (συνήθης αντίδραση του λαϊκού ανθρώπου σε μεγάλο πόνο) και ξεσπά σε βαριές κατάρες:

*Σε όλα τα μνήματα έκλαιγε, σ' όλα μοιρολογιόταν,
Στου Κωνσταντίνου το μνημειό ανέσπα τα μαλλιά της.
Ανάθεμά σε, Κωσταντή, και μυριανάθεμά σε,
όπου μου την εξόριζες την Αρετή στα ξένα!
Το τάξιμο που μου' ταξες, πότε θα μου το κάμεις;
Τον ουρανό 'βαλες κριτή και τους αγιούς μαρτύρους,
αν τύχει πίκρα γή χαρά, εσύ να μου τη φέρεις⁵!*

¹ Κ.Κουλουφάκος, *Κείμενα και αναλύσεις*, ό.π., σελ. 135 : «Είναι αξιοπαρατήρητο πως η συνοπτική αυτή έκθεση των γεγονότων (στ. 18-21) δίνεται με μια σειρά ρήματα σε αόριστο χρόνο («επαντρέψανε», «εμπήκε», «έπεσε», «πεθάναν», «βρέθηκε»), που φανερώνει ότι το ενδιαφέρον στρέφεται στο τετελεσμένο των ενεργειών κι όχι στη διάρκειά τους που (στη συγκεκριμένη περίπτωση) είναι αδιάφορη, και γι' αυτό αμελητέα».

² Ν.Γ.Πολίτης, *Έκλογαί*, ό.π., σελ. 140, 92, στ. 18-21.

³ Ά.Κυριακίδου-Νέστορος, *Οι 12 μήνες. Τα λαογραφικά*, Μαλλιάρης-Παιδεία, Θεσσαλονίκη 1990, σελ. 27.

⁴ Ευάγγ. Θ. Στάθης, *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια*, ό.π., σελ. 34, σημ. 28-29.

⁵ Ν.Γ.Πολίτης, *Έκλογαί*, ό.π., σελ. 140, 92, στ. 24-28.

Μια δυστυχισμένη μάνα θρηνεί και καταριέται πάνω στο μνήμα του γιου της και τον ρωτάει πότε θα εκπληρώσει το «τάμα» του. Η κατάρα¹ υπάρχει και στον αρχαίο κόσμο και είναι παγκόσμιο φαινόμενο. Προϋποθέτει την πίστη σε μία υπερβατική δύναμη απονομής της δικαιοσύνης (θείας ή διαβολικής), στην οποία καταφεύγει ο άνθρωπος σε στιγμές έσχατης αδυναμίας. Ο λαός πιστεύει στη δύναμη της κατάρας αλλά και της ευχής και χρησιμοποιεί και τα δύο ευρύτατα. Τα αίτια της αγανάκτησης της χαροκαμένης μάνας και της κατάρας της βρίσκονται ακριβώς στο ότι ο Κωσταντής *πάντρεψε την Αρετή πολύ μακριά στα ξένα* και κυρίως ότι *δεν ξεπλήρωσε το τάξιμό του, την υπόσχεσή του*²:

Το τάξιμο που μου 'ταξες, πότε θα μου το κάμεις;

Η κατάρα είναι βαριά και σε μερικές παραλλαγές εξειδικεύεται³:

Τον Κώστα καταριότανε, τον Κώστα καταριέται
15 -Κώστα μ', ατσάλι να γενείς, Κώστα μου, να μη λιώσεις,
που μόδωκες την Αρετή πολύ μακριά στα ξένα⁴.

Κώστα μου, πέτρα να γενείς, Κώστα, μαύρο λιθάρι⁵.

Ανάθεμά⁶ σε, Κωσταντή, η γης μη σε χωνέψει⁷.

Η κατάρα έχει άμεσες συνέπειες στη μεταθανάτια τύχη του νεκρού Κωσταντή. Ο ενταφιασμός, ως γνωστόν, αποβλέπει στη λύση του σώματος του νεκρού και στην επιστροφή « εἰς Γῆν ἕξ ἧς ἐλήφθη». Αν ένας νεκρός δεν έλιωνε, ο λαός πίστευε πως είχε κάνει μεγάλη αμαρτία στη ζωή του, ότι ήταν καταραμένος, και γι' αυτό κάποτε βρικολάκιαζε, επανερχόταν στον απάνου

¹ Γερ. Α. Ρηγάτος, *Ευχή και Κατάρα. Περιδιάβαση στη λογοτεχνία και το λαϊκό λόγο*, εκδ. Μύρτος, Αθήνα 2004.- Ευάγγ. Γρ. Αυδίκος, «Κοινωνικές αντι-δομές και διαχείριση κοινωνικών σχέσεων στις κατάρες της Καρπάθου», *Κάρπαθος και Λαογραφία, Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Καρπαθιακής Λαογραφίας*, Επιστημονική Επιμέλεια: Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Καρπάθου-Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Δωδεκανήσου-Επαρχείο Καρπάθου, Αθήνα 2008, σελ. 135-171.- Αριστ. Ν. Δουλαβέρας, «Η κατάρα στα δημοτικά τραγούδια», *Πρακτικά 3ου Πανελληνίου Συνεδρίου «Γυναίκα και Παράδοση»*, 3-5 Οκτωβρίου 2008), Καρδίτσα, 2010, σελ.93-132.- Ο ίδιος, «Το θέμα της κατάρας στο δημοτικό τραγούδι», στο βιβλίο του *Μελετήματα για το δημοτικό τραγούδι*, εκδ. Αντ. Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2013, σελ. 61-119.

² Κ. Κουλουφάκος, *Κείμενα και αναλύσεις*, ό.π., σελ. 135.

³ Guy Saunier, «Μερικές παρατηρήσεις για το δημοτικό τραγούδι του *Νεκρού Αδελφού*», ό.π., σελ. 360.

⁴ Γ.Ταρσούλη, *Μωραϊτικά τραγούδια*, Βιβλιοπωλείο Εστίας, Αθήνα, (α' έκδ. 1944, β' έκδ. χ.χ.), σελ. 82,114, στ.14-16.

⁵ Π. Παπαζαφειρόπουλος, *Περισυναγωγή γλωσσικής ύλης και έθιμων του έλληνικού λαού, ιδία τῆς Πελοποννήσου, παραβαλλομένων έν πολλοῖς πρός τά τῶν αρχαίων Έλλήνων*, έν Πάτραις 1887, (ανατ. από το βιβλ. Δ. Νότη Καραβία, Αθήναι 1977, σελ. 60,3, στ.13

⁶ Το ανάθεμα (κατάρα) και εδώ είναι να μη λιώσει ο Κωσταντής.

⁷ Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Δημοτικά τραγούδια Καρπάθου*, τύποις Π. Χαλκιοπούλου, Αθήναι 1928 (ανατύπωση 2007), σελ. 98, στ.19.

κόσμο, για να κάνει κακό στους ζωντανούς⁸. Πολλές παραδόσεις ή θρύλοι υπάρχουν γύρω από αυτό το θέμα². Εξαιρούνται οι άγιοι, μερικοί από τους οποίους διατήρησαν τα σώματά τους άφθαρτα λόγω αγιότητας.

Η δύναμη της κατάρας είναι μεγάλη και αναγκάζει τον Κωνσταντή να βγει από τον τάφο, να νεκραναστηθεί, για να πραγματοποιήσει την υπόσχεσή του³. Είναι γνωστό ότι οι θρήνοι και οι κατάρες πάνω στον τάφο με επίμονες επικλήσεις προκαλούν την εμφάνιση του νεκρού⁴. Είναι το *ανακάλημα* του νεκρού. Η μη τήρηση του όρκου θα άφηνε έκθετες τις δυνάμεις εκείνες, στις οποίες είχε βασιστεί η ένορκη υπόσχεση. Όλες οι αξίες θα κατέρρεαν, το κύρος τους θα εκμηδενιζόταν. Ο Κωνσταντής λοιπόν νεκρανασταίνεται, «ανακαλείται», για να εκπληρωθεί ο όρκος του. Σε μία κυπριακή παραλλαγή υπάρχει το συγκεκριμένο ρήμα:

*Ούλους στο μνήμαν έκλαιεν, ούλους **ανακαλιέτουν**⁵.*

Ο Κώστας Ρωμαίος παρατηρεί σχετικά : «Εδώ είναι η ώρα του τραγικού «ανακαλήματος⁶». Είναι η ώρα που η έρμη μάνα γυρίζει πάνω στα μνήματα και «ανακαλεί», καλεί δηλαδή πάνω «ονομαστικά» τον Κωνσταντή, φωνάζοντάς τον να βγει από τον τάφο του και να εκτελέσει την υπόσχεση που με όρκο της είχε δώσει⁷.

Με την νεκρανάστασή του όμως παραβιάζεται ο φυσικός νόμος. Ένας νεκρός έρχεται στον απάνου κόσμο, διασαλεύοντας τη φυσική τάξη. Η επάνοδος αυτή είναι αντιχριστιανική. Κανένας χριστιανός νεκρός δεν μπορεί να επανέλθει στη ζωή, στον απάνου κόσμο⁸.

¹ Κων. Τσαγγαλάς, *Το ανακάλημα νεκρών και ζωντανών στα νεοελληνικά υδρομαντικά και κατοπτρομαντικά έθιμα*, διδακτορική διατριβή, Γιάννενα 1977. - Στέλιος Α. Μουζάκης, *Οι Βρικόλακες στους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς νομοκάνονες και στις παραδόσεις του ελληνικού λαού*, Βιβλιοπωλείο των Βιβλιοφίλων, Αθήνα 1989.

² Ν.Γ. Πολίτης, *Μελέται περί τοῦ βίου καί τῆς γλώσσης τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ. Παραδόσεις*, τ. Α', Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Ἐν Ἀθήναις 1904.

³ Σε μια παραλλαγή από τη βόρεια Ελλάδα, όταν η Αρετή λέγει στη μητέρα της ότι την έφερε πίσω ο Κωνσταντής, εκείνη παίρνει πίσω την κατάρα :

*Να σε δῶ, Κωσταντίνε μου, ανάπαψη να έχεις,
να σε λιώσ' το χῶμα σου και να σε φάγ' η πλάκα σ'.*

Βλ. σχετικά : Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, «Γύρω από το τραγούδι του νεκρού αδελφού», *Νέα Εστία*, 35:406(1944),453.- Δημ. Β. Οικονομίδης, «Η παραλογή του "νεκρού αδελφού"», ό.π., σελ.18.

⁴ Δημ. Β. Οικονομίδης, «Η παραλογή του "νεκρού αδελφού"», ό.π., σελ.25.

⁵ Κ. Ρωμαίος, *Κοντά στις ρίζες*, Αθήνα 1959, σελ. 380 και 370-384.

⁶ Παραδείγματα «ανακαλήματος» από την αρχαιότητα έχουμε στους *Πέρσες* και στις *Χοηφόρους* του Αισχύλου. Επίσης, ο νεκρός Ιόλαος ανασταίνεται και σώζει τους απογόνους του Ηρακλέους από βέβαιο κίνδυνο. Βλ. σχετικά : Δημ. Β. Οικονομίδης, «Η παραλογή του "νεκρού αδελφού"», ό.π., σελ. 26-27.

⁷ Κ. Ρωμαίος, *Κοντά στις ρίζες*, ό.π., σελ. 380.

⁸ Περιπτώσεις ανθρώπων από την αρχαιότητα που πήγαν στον Άδη, όχι βέβαια ως νεκροί, και επανήλθαν στη ζωή, μαρτυρούνται αρκετές : Ο *Οδυσσεύς*, για να πάρει χρησμό από την ψυχή του μάντη Τειρεσία για τον γυρισμό του στην *Ιθάκη*. Ο *Ορφέας*, για να ζητήσει πίσω την αγαπημένη του *Ευρυδίκη* με όπλο τη *λύρα* του, χωρίς τελικά να πραγματοποιήσει τον στόχο του. Οι απεσταλμένοι του *Περίανδρου*, για να μάθουν για τον κρυμμένο θησαυρό από τη γυναίκα του *Μελισσα*. Ο *Ηρακλής* κατά τον 12ο άθλο που του επέβαλε ο Ευρυσθέας και αφορούσε τον *Κέρβερο*, τον οποίο του έφερε, αλλά εκείνος δεν τήρησε την υπόσχεσή

Αντίθετα, ο Γιάννης Βλαχογιάννης θεωρεί το ζήτημα της νεκρανάστασης «καθαρά χριστιανικό» και παρατηρεί ότι ανάσταση νεκρών δεν υπάρχει στην αρχαία ελληνική θρησκεία : « Όμως νεκροί θαμμένοι, που να βγαίνουν απ' τον τάφο τους και να τριγυρίζουνε, ήταν άγνωστο πράγμα στην αρχαία ελληνική θρησκεία. Το θαύμα της νεκρανάστασης είναι φαινόμενο καθαρά χριστιανικό, και πρώτος ο Θεάνθρωπος έδωσε το παράδειγμα, με τη διαφορά πως, αφού αναστήθηκε, δεν ξαναγύρισε στον τάφο του. Δεύτερος ήταν ο Λάζαρος, που αναστήθηκε και αξιώθηκε και δεύτερης ταφής¹. Με την άποψη αυτή διαφωνεί-και δικαίως- ο Μιχαηλίδης - Νουάρος και αναφέρει παραδείγματα νεκρανάστασης από την αρχαιότητα και σε επίπεδο θεών (Άδωνις, Διόνυσος, Περσεφόνη) αλλά και σε επίπεδο θνητών².

Η περίπτωση Κωσταντή είναι η μόνη περίπτωση Βρικόλακα σε δημοτικό τραγούδι, ο οποίος έρχεται στον απάνου κόσμο³, για να κάνει κάτι καλό⁴, να πραγματοποιήσει την υπόσχεσή του, να υπηρετήσει το κύρος αξιών. Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις, κυρίως στις παραδόσεις ή θρύλους, ο βρικόλακας έρχεται και επανέρχεται, για να κάνει κακό.

Από εδώ, στ. 29, έως τον στίχο 68, το τραγούδι κινείται στον χώρο του φανταστικού, με παραμυθιακά στοιχεία. Σαν να ακούμε ένα παραμύθι, γεμάτο υπερφυσικά στοιχεία, γεμάτο φαντασία, που υπερβαίνουν την απτή πραγματικότητα. Ο Κωσταντής «κάνει το σύννεφο άλογο, το άστρο χαλινάρι», παίρνει συντροφιά το φεγγάρι και πάει να φέρει την Αρετή στη μάνα του.

του. Ο Θησέας με τον φίλο του Πειρίθο, για να αρπάξουν την Περσεφόνη, θέλοντας να παντρευτούν κόρες θεών. Βλ. σχετικά :<http://el.wikipedia.org/>

¹ Γιάννης Βλαχογιάννης, «Το τραγούδι του νεκρού αδελφού», *Νέα Εστία*, 34:394(1943), 1271.- Γιάννης Βλαχογιάννης, «Το τραγούδι του νεκρού αδελφού», *Νέα Εστία*, 35:408 (1944),554.

² Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, «Το Τραγούδι του νεκρού αδελφού», *Νέα Εστία*, 36:411-412 (1944),715-716: « Ο Αισχύλος, ο μύστης των Ελευσινίων και ευσεβής θεματοφύλακας της αρχαίας θρησκείας, στις *Χοηφόρους* (στ. 489) φέρνει τον Ορέστη στον τάφο του πατέρα του Αγαμέμνονα, να προσεύχεται και χτυπώντας με το χέρι του τη Γη (πόσο μοιάζει εδώ με τη μητέρα του Κωσταντή, που κι εκείνη κτυπά την πλάκα του μνήματος) να λέγει: «ω, γη, στείλε μου πάνω τον πατέρα μου να εποπτεύση τον αγώνα μου». Ο σχολιαστής σημειώνει πως πρόκειται περί αναστάσεως αυτοσίας εκ του τάφου (όχι περί φαντάσματος) και πραγματικής συμμετοχής του νεκρού στον αγώνα του Ορέστη κατά των δολοφόνων του πατέρα του». Αναφέρει επίσης ανάλογο παράδειγμα από την *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή.

³ Για περιπτώσεις νεκρών από την αρχαιότητα, που περιπλανιούνται στον απάνου κόσμο και δεν βρίσκουν ησυχία, επειδή δεν έτυχαν ταφής, βλ. Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, «Γύρω από το τραγούδι του νεκρού αδελφού», *Νέα Εστία*, 35:406(1944),452-455.

⁴ Γιάννης Βλαχογιάννης, «Το τραγούδι του νεκρού αδελφού», ό.π., σελ.1271: «Ο νεκρός σηκώνεται από τον τάφο του για ιερό σκοπό, την εκτέλεση όρκου που ζωντανός είχε κάμει». Στα δημοτικά τραγούδια δεν υπάρχουν βρικόλακες, παρά μόνο στις λαϊκές παραδόσεις. Στο *Τραγούδι του νεκρού αδελφού* ο βρικόλακας δεν λειτουργεί αρνητικά, όπως πιστεύει γενικά ο λαός, αλλά θετικά. Εμφανίζεται, για να πραγματοποιήσει την υπόσχεσή του, όχι για να κάνει κακό. (Βλ. σχετικά και : Αλέξης Πολίτης, *Το δημοτικό τραγούδι*, ό.π., σελ. 51.- Χαρά Κοσεγιάν, *Αρχαία επιβιώματα στα νεοελληνικά δημοτικά τραγούδια*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2010, σελ. 269-278). Σημειώνουμε εδώ, πάντως, ότι στον Π. Αραβαντινό, *Ηπειρωτικά Τραγούδια. Συλλογή δημοδών ασμάτων, Δαμιανός-Δωδώνη*, Αθήνα 1996, αναφέρονται δύο τραγούδια με τίτλους « Βρικόλακας», και «Ο λοχαγός Βρικόλακας», σελ. 65, αρ.73 και 91, αρ.105, αντίστοιχα, με αρνητικές προθέσεις. Μοναδικές ίσως περιπτώσεις.

Βρίσκει την Αρετή που χτενιζόταν «έξω στο φεγγαράκι» και την καλεί να φύγουν μαζί και να πάνε στη μάνα τους. Η Αρετή εκφράζει την έκπληξή της για την ακατάλληλη ώρα μέσα στη νύχτα. Ακολουθούν στερεότυποι στίχοι:

*Αν ίσως είναι για χαρά, να στολιστώ και νά 'ρθω,
κι αν είναι πίκρα, πες μου το, να βάλω μαύρα νά 'ρθω¹.*

Ο στολισμός σε ευχάριστες στιγμές αλλά και στις δυσάρεστες (περίπτωση νεκρού) είναι συνήθης στην παραδοσιακή κοινωνία² και κοινός τόπος στα δημοτικά τραγούδια. Η έκφραση πάλι του πένθους γίνεται εκτός των άλλων και με το μαύρο χρώμα των ρούχων. Το μαύρο, βέβαια, είναι και στοιχείο ομορφιάς : μαυρομάτα, μαυροφρύδα, μαυρομαλλούσα κ.λπ.

Ο ίδιος ενδιαφέρει για την ενδυμασία της αδελφής του, την καθίζει στο άλογο και αρχίζει το ταξίδι της επιστροφής. Στο ταξίδι αυτό αφιερώνονται 24 ολόκληροι στίχοι. Στον δρόμο όμως συμπλέκονται πραγματικά και εξωπραγματικά στοιχεία. Τα πουλιά³, που γνωρίζουν ό,τι γίνεται στον κόσμο και που όλα τα βλέπουν⁴, έχουν ανθρώπινη ομιλία, στοιχείο που συναντάμε στα δημοτικά τραγούδια, και που λειτουργούν συχνά ως αγγελιαφόροι κακών ειδήσεων, εκφράζουν την έκπληξή τους, καθώς βλέπουν μια μακάβρια εικόνα, μαζί το φυσικό με το αφύσικο, τη ζωντανή με τον πεθαμένο:

Ποιος είδε κόρην όμορφη να σέρνει ο πεθαμένος⁵;

*Δεν είναι κρίμα κι άδικο, παράξενο μεγάλο,
να περπατούν οι ζωντανοί με τους αποθαμένους⁶.*

*Για δεξ θάμα κι αντίθαμα που γίνεται στον κόσμο,
τέτοια πανώρια λυγερή να σέρνει ο πεθαμένος⁷.*

Τα λόγια των πουλιών κάνουν την Αρετή να προβληματίζεται για τον αδελφό της. Τρεις ερωτήσεις (νόμος των τριών⁸) (Ρωμαίος, 1963) γίνονται από μέρους της προς τον αδελφό της, προκειμένου να διαπιστώσει αν πράγματι έχουν δίκιο τα πουλιά. Οι παρεμβάσεις των πουλιών και οι παρεκκυστικές απαντήσεις του Κωσταντή επιβραδύνουν την εξέλιξη της υπόθεσης, αλλά δίνουν μια ανάγλυφη τραγικότητα και αγωνία :

¹ Ν.Γ.Πολίτης, *Έκλογαί*, ό.π., σελ. 140, 92, στ.38-39.

² Ευάγγ. Θ. Στάθης, *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια*, ό.π., σελ. 140,92, στ.38-39.

³ Λίνος Πολίτης, «Το θέμα των πουλιών στο δημοτικό τραγούδι "Του Νεκρού Αδερφού"», *Επιστημονική Έπετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, τόμος Ζ' (1957),271-280.- E. Karagiannis-Moser, *Le Bestiaire de la chanson populaire grecque moderne*, Presses de l' Université de Paris-Sorbonne, Paris 1997 , σελ. 255-263.- Ευάγγ. Θ. Στάθης, *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια*, ό.π., σελ. 40, σημ. 41.

⁴ Γιάννης Αποστολάκης, *Το Κλέφτικο τραγούδι. Το πνεύμα και η Τέχνη του*, Βιβλ. Εστίας, Έν Αθήναις 1950, σελ.156.

⁵ Ν.Γ.Πολίτης, *Έκλογαί*, ό.π., σελ. 140, 92, στ.45.

⁶ Ν.Γ.Πολίτης, *Έκλογαί*, ό.π., σελ. 140, 92, στ.49-50.

⁷ Ν.Γ.Πολίτης, *Έκλογαί*, ό.π., σελ. 140, 92, στ.58-59.

⁸ Ρωμαίος Κ., *Ο νόμος των τριών στο δημοτικό τραγούδι*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1963.

-Άκουσες, Κωνσταντίνε μου, τι λένε τα πουλάκια¹;

*-Άκουσες, Κωνσταντίνε μου, τι λένε τα πουλάκια,
πως περπατούν οι ζωντανοί με τους αποθαμένους².*

-Τ' άκουσες, Κωσταντάκη μου, τι λένε τα πουλάκια³;

Ήδη, η Αρετή διαδοχικά με τις τρεις ερωτήσεις περνά από την άγνοια στη γνώση. Ο προϋδεασμός γίνεται σταδιακά από τις παρεμβάσεις των πουλιών. Τρεις αισθήσεις ενεργοποιούνται, για να την οδηγήσουν στη γνώση : «Η ακοή πρώτη, με τα λόγια του πουλιού (*άκουσες, άκουσες, άκουσες*), η όσφρηση μετά, με το λιβάνι του θανάτου και η όραση στο τέλος με τη θέα του Κωσταντή⁴». Πιο ειδικά, από τη στιγμή που λέγει στον αδελφό της

Φοβούμαι σε, αδελφάκι μου, και λιβανιές μυρίζεις⁵

ή του θέτει ευθέως το ερώτημα για την απουσία τής προηγούμενης ομορφιάς του :

*Πες μου, που είναι τα κάλλη σου, πού είν' η λεβεντιά σου,
και τα ξανθά σου τα μαλλιά και τ' όμορφο μουστάκι⁶;*

συνειδητοποιεί ότι ο αδελφός της είναι νεκρός. Στοιχεία ανδρικής ομορφιάς, σύμφωνα με τη λαϊκή αντίληψη, είναι η λεβεντιά (στοιχείο αρρενωπότητας), τα μαλλιά (στοιχείο ομορφιάς) και το μουστάκι (διακριτικό τού φύλου). Το τελευταίο εκτιμάται επίσης και ως στοιχείο αρρενωπότητας⁷.

Η τελική απάντηση σχετικά με τον Κωσταντή θα δοθεί, όταν φτάσουν στην εκκλησιά. Σύμφωνα με τη λαϊκή παράδοση, οι βρικόλακες εξαφανίζονται μπροστά σε εκκλησιά, σε σταυρούς, όταν λαλήσει ο πετεινός κ.λπ. Έτσι κι ο Κωσταντής θα επανέλθει με έναν υπερφυσικό τρόπο στο μνήμα του, αφού ξεπλήρωσε την ένορκη υπόσχεσή του και «*από την απεραντοσύνη της πορείας βυθίστηκε στην απεραντοσύνη του θανάτου⁸*»:

*Βαριά χτυπάει τ' αλόγου του κι απ' εμπροστά της χάθη.
Κι ακούει την πλάκα να βροντά, το χώμα και βοϊζει⁹.*

¹ Ν.Γ.Πολίτης, *Έκλογαί*, ό.π., σελ. 140, 92, στ.46.

² Ν.Γ.Πολίτης, *Έκλογαί*, ό.π., σελ. 140, 92, στ.51-52.

³ Ν.Γ.Πολίτης, *Έκλογαί*, ό.π., σελ. 140, 92, στ.61.

⁴ Μαρία Μιράσγεζη, *Νεοελληνική Λογοτεχνία*, ό.π., σελ. 36.

⁵ Ν.Γ.Πολίτης, *Έκλογαί*, ό.π., σελ. 140, 92, στ.54.

⁶ Ν.Γ.Πολίτης, *Έκλογαί*, ό.π., σελ. 140, 92, στ. 63-64.

⁷ Ηλίας Πετρόπουλος, *Ο μύσταξ*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1990.- Δ. Τζάκης, «Ο κόσμος της μαγκιάς», ό.π., σελ. 51.

⁸ Γιάννης Μιχαλέτος, *Αισθητικές αναλύσεις*. Τεύχος Α'. *Η λήθη - Το τραγούδι του νεκρού αδελφού*, Τυπογραφείον Α. Σιδέρη, Αθήναι 1948, σελ. 31.

⁹ Ν.Γ.Πολίτης, *Έκλογαί*, ό.π., σελ. 140, 92, στ.67-68.

Η Αρετή φτάνει επιτέλους στο σπίτι της, όπου αντικρίζει εικόνα θανάτου και παρακμής. Η όρασή της είναι η κυρίαρχη αίσθηση και βρίσκεται σε ένταση : **Βλέπει, βλέπει, βλέπει...**

Βλέπει τους κήπους της γυμνούς, τα δέντρα μαραμμένα,
βλέπει το μπάλσαμο ξερό, το καρυοφύλλι μαύρο,
βλέπει μπροστά στην πόρτα της χορτάρια φυτρωμένα¹.

Όλα όσα καθιστούν το σπίτι ζωντανό κύτταρο της οικογενειακής ζωής (κήπος, δέντρα, λουλούδια, κ.λπ.) , όλα είναι μαραμμένα, ενώ την εικόνα της ερημιάς και της εγκατάλειψης συμπληρώνει το σπίτι με τη ασφαλιστή πόρτα, τα φυτρωμένα χορτάρια και τα σφικτά μανταλωμένα παράθυρα. Η δυστυχισμένη μάνα, απομονωμένη από το κοινωνικό και φυσικό περιβάλλον, ζει «έγκλειστη» στη δική της φυλακή. Η Αρετή χτυπάει δυνατά την πόρτα και ακούει την πονεμένη φωνή της :

*Αν είσαι φίλος, διάβαινε κι αν είσαι εχθρός μου, φύγε
κι αν είσαι ο Πικροχάροντας, άλλα παιδιά δεν έχω
κι η δόλια η Αρετούλα μου λείπει μακριά στα ξένα².*

Η μάνα στην απόγνωσή της αναφέρει τον Πικροχάροντα, που σύμφωνα με τη λαϊκή πίστη παίρνει τις ψυχές των ανθρώπων, και συγχρόνως αποκαλύπτει το μεγάλο μαράζι της, τον μεγάλο καημό της, ότι η δυστυχισμένη κόρη της είναι μακριά στην ξενιτιά, γεγονός που, όπως σημειώσαμε ήδη, είναι πηγή δυστυχίας.

Τελικά, μάνα και κόρη θα συναντηθούν, θα αγκαλιαστούν και θα πεθάνουν μαζί³. Η αρχικά ευτυχισμένη εικόνα του α' στίχου

¹ Ν.Γ.Πολίτης, *Έκλογαί*, ό.π., σελ. 140, 92, στ.70-72.

² Ν.Γ.Πολίτης, *Έκλογαί*, ό.π., σελ. 140, 92, στ.76-78.

³ Σε μερικές παραλλαγές της Πελοποννήσου και της Δυτικής Κρήτης πεθαίνει μόνο η μάνα, ενώ η κόρη, λόγω της μεγάλης λύπης, παρακαλεί τον Θεό να τη μεταμορφώσει σε κουκουβάγια. Βλ. Ακαδημία Αθηνών, *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια, Έκλογή*, τ. Α', Δημοσιεύματα του Λαογραφικού Αρχείου, αρ. 7, Έν Αθήναις 1962, σελ. 309. Σε άλλη παραλλαγή που κατέγραψε ο Γ. Δροσίνης, η μάνα δεν πιστεύει στα λόγια της Αρετής, δεν της ανοίγει την πόρτα και η κόρη απελπισμένη προσεύχεται να γίνει κουκουβάγια:

*Θε μου, για κάνε με πουλί, κάνε με κουκουβάγια,
να πάρω δίπλα τα βουνά και δίπλα τα λαγκάδια,
να κλαίω τους εννι' αδελφούς, τον Κωσταντίνο δέκα.
Κι αμέσως έγινε πουλί, έγινε κουκουβάγια.*

Βλ. σχετικά : Δημ. Β. Οικονομίδης, «Η παραλογή του "νεκρού αδελφού"», ό.π., σελ. 16.- Μ.Γ.Μερακλής, «Τα θέματα της μεταμορφώσεως και της αναστάσεως του νεκρού ως ειδολογικά στοιχεία του πεζού και ποιητικού λόγου», *Λαογραφία*, 24(1966),94-112 (=Μ.Γ.Μερακλής, *Τα παραμύθια μας*, εκδ. Εντός, Αθήνα 2001², σελ.110-135). Κατά τον Ν.Γ. Πολίτη, η μεταμόρφωση της Αρετής σε κουκουβάγια «είναι τεχνικωτάτη και σύμφωνος καθόλου ταίς μυθολογικαῖς παραστάσεσι τοῦ ἡμετέρου λαοῦ, καθ' ἃς ἡ μεταμόρφωσις ἐπέρχεται ἢ πρὸς τιμωρίαν στυγεροῦ ἐγκλήματος ἢ πρὸς ἀπαλλαγὴν ἀναξιοπαθοῦντος ἀπὸ μεγίστης ὀδύνης καὶ θλίψεως» (Ν.Γ.Πολίτης, «Τὸ δημοτικὸν ἄσμα περὶ τοῦ νεκροῦ ἀδελφοῦ», ό.π., σελ. 218. (Βλ. και Ν.Γ.Πολίτης, *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, τ. Δ', ό.π., σελ. 38).

Μάνα με τους εννιά σου γιους και με τη μια σου κόρη¹

θα καταλήξει στον τελευταίο στίχο να γίνει εικόνα δυστυχίας και θανάτου. «Ο ανεξάρτητος, αυτοτελής, ο τελευταίος τούτος στίχος μοιάζει με βαριά ταφόπλακα. Κανένα ουσιαστικό και κανένα επίθετο δεν υπάρχει. Μονάχα υπάρχουν τρία αλληπάλληλα ρήματα, για να δηλώσουν τρεις διαδοχικές καταστάσεις² :

Κατέβηκε, αγκαλιάστηκαν και πέθαναν κι οι δύο³».

Η αναγνώριση στο τέλος μάνας και κόρης και το σφιχταγκάλιασμά τους « ήταν ένα φως λιγότελο, μέσα στο σκοτάδι του θανάτου, η μόνη ζεστή στιγμή μέσα στην κρύα ατμόσφαιρα του τραγουδιού. Μα για πόσο λίγο! Ο θάνατος και για τις δυο, πάνω στο σφιχτό αγκάλιασμα, έρχεται να τη διακόψει σαν λύτρωση⁴».

Ο λαϊκός τραγουδιστής άρχισε «τη διήγηση από το υψηλό βάθρο μιας αληθινής ευτυχίας, για να μας περιγράψει έπειτα τον απροσδόκητο τρόπο του γκρεμίσματος και του εξαφανισμού της ευτυχίας εκείνης⁵».

Ποιος τελικά έφταιξε σε αυτή την τραγωδία; Τι δεν έγινε σωστά και όλα οδηγήθηκαν σε αυτήν την τραγική λύση; Πολλά θα μπορούσαν να ειπωθούν. Ότι ήταν κακή η απόφαση της παντρείας στην ξενιτιά και ότι η απόφαση δεν πάρθηκε δημοκρατικά, ότι φταίει ο Κωσταντής, που για προσωπικό του συμφέρον επέβαλε την γνώμη του, ότι υπήρξε το θανατικό που έφερε την καταστροφή, κ.λπ. Πάντως, ο Saunier θεωρεί –και όχι αβάσιμα- πηγή όλων των κακών τη μάνα. Σημειώνει χαρακτηριστικά : «Προσπάθησε να παρεμποδίσει τον γάμο της {της κόρης της} προβάλλοντας ανεπίτρεπτες αξιώσεις, προκάλεσε τον όλεθρο, τον θάνατο, των εννέα γιων της, με τη γρουσουζίκη πρόβλεψή της, καταράστηκε τον νεκρό γιο της και τον έκανε βρικόλακα... Η μάνα δεν είναι, όπως τείνουμε να πιστέψουμε, όταν ακούμε απονήρευτα αυτή την όμορφη, ποιητική και οιονεί απόκοσμη ιστορία, αθώο και αδικημένο θύμα μιας ανηλεούς μοίρας-είναι η πραγματική πηγή όλου του κακού... αντικατέστησε σταθερά τον νόμο με την ανομία, διατάραξε συθέμελα την τάξη των πραγμάτων, έφερε τον Άδη επί της γης⁶».

Στο «τραγούδι του νεκρού αδελφού» ξεδιπλώνεται ένας ολόκληρος παραδοσιακός κόσμος⁷: Η παραδοσιακή οικογένεια, η χήρα μάνα, η λαϊκή αριθμολογία (εννιά, δώδεκα, τρία), η φροντίδα για την ομορφιά και την τιμή της αδελφής, ο ρόλος των αδελφών, ο τρόπος λήψης των αποφάσεων, το προξενιό, ο γάμος στην ξενιτιά, ο ρόλος της ξενιτιάς στη λαϊκή παράδοση, η στενή σχέση μάνας και κόρης, ο όρκος ως μέσο πειθούς, η εναλλαγή των καταστάσεων στη ζωή, το δίσεκτο έτος, ο θρήνος πάνω στα μνήματα, το

¹ Ν.Γ.Πολίτης, *Έκλογαί*, ό.π., σελ. 140, 92, στ.1.

² Κ. Ρωμαίος, *Η ποίηση ενός λαού*, ό.π., σελ. 142.- Κ. Κονταξής, *Το δημοτικό τραγούδι*, ό.π., σελ. 185.

³ Ο Saunier επισημαίνει ότι στις 29 από τις 70 δημοσιευμένες παραλλαγές, μάνα και κόρη πεθαίνουν μαζί (Guy Saunier, «Μερικές παρατηρήσεις για το δημοτικό τραγούδι του *Νεκρού Αδελφού*», ό.π., σελ. 365).

⁴ Μ. Μιράσγεζη, *Νεοελληνική Λογοτεχνία*, ό.π., σελ. 37.

⁵ Κ. Ρωμαίος, *Εμείς οι Έλληνες*, ό.π., σελ. 237 και 245.

⁶ Guy Saunier, «Μερικές παρατηρήσεις για το δημοτικό τραγούδι του *Νεκρού Αδελφού*», ό.π., σελ. 366-367.

⁷ Μ. Μιράσγεζη, *Νεοελληνική Λογοτεχνία*, ό.π., σελ. 36.

τράβηγμα των μαλλιών σε έκφραση μεγάλης στενοχώριας, η δύναμη της κατάρας, η νεκρανάσταση, τα παραμυθιακά στοιχεία, η συνύπαρξη φυσικών και εξωφυσικών στοιχείων, η ομιλία των πουλιών, τα παραδοσιακά στοιχεία της ανδρικής ομορφιάς, η εξαφάνιση του βρικόλακα μπροστά στην εκκλησιά, η λαϊκή πίστη στον Χάροντα, κ.λπ.

Όλα αυτά τα στοιχεία ο διδάσκων ή η διδάσκουσα θα πρέπει να τα προσέξουν και, παράλληλα με τη φιλολογική ερμηνεία, να στέκονται και στη λαογραφική και αβίαστα να φέρουν τους μαθητές και τις μαθήτριές τους σε επαφή με τον λαϊκό μας πολιτισμό¹. Αυτό επιδιώξαμε με την εισήγησή μας. Ένα εγχειρίδιο Λαογραφίας², που σήμερα βέβαια δεν υπάρχει, για διδακτική χρήση θα ήταν πολύτιμο για τον διδάσκοντα / διδάσκουσα και θα πρέπει να εκδοθεί στο μέλλον με τη συνεργασία καθηγητών/ καθηγητριών της Λαογραφίας με το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής (Ι.Ε.Π.), όπου εντάσσεται τώρα το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ακαδημία Αθηνών, *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια, Εκλογή*, τ. Α', Δημοσιεύματα του Λαογραφικού Αρχείου, αρ. 7, Έν Αθήναις 1962.
- Αλεξιάδης Μηνάς Αλ.- Θανόπουλος Γ.Ι.- Καπλάνογλου Μ. - Ξανθάκου Κ. - Χρυσανθοπούλου Β., «Σκέψεις και προτάσεις για τη διδασκαλία του λαϊκού πολιτισμού στη μέση εκπαίδευση», *Φιλολογική*, 116(2011), 32-39.
- Αποστολάκης Γιάννης, *Το Κλέφτικο τραγούδι. Το πνεύμα και η Τέχνη του*, Βιβλ. Εστίας, Έν Αθήναις 1950.
- Αραβαντινός Π., *Ηπειρωτικά Τραγούδια. Συλλογή δημοδών ασμάτων*, Δαμιανός -Δωδώνη, Αθήνα 1996
- Αυδίκος Ευάγγ. Γρ., «Κοινωνικές αντι-δομές και διαχείριση κοινωνικών σχέσεων στις κατάρες της Καρπάθου», *Κάρπαθος και Λαογραφία, Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Καρπαθιακής Λαογραφίας*, Επιστημονική επιμέλεια: Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Καρπάθου- Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Δωδεκανήσου-Επαρχείο Καρπάθου, Αθήνα 2008, σελ. 135-171.
- Αυδίκος Ε.-Κοζιού Σ. (επιμ.), *Πρακτικά 4^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου «Λαϊκός πολιτισμός και Εκπαίδευση», Καρδίτσα 19-21 Οκτωβρίου 2012*, Κέντρο Ιστορικής και Λαογραφικής Έρευνας «Ο Απόλλων» Καρδίτσας- Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας-Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Καρδίτσα 2014.
- Βαρβούνης Μ.Γ., *Η διδασκαλία του δημοτικού τραγουδιού στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*, Σμίλη, Αθήνα 1998.

¹ Στο τέλος ο διδάσκων / η διδάσκουσα θα μπορεί να χρησιμοποιήσει την ιστοσελίδα www.YouTube.com, όπου θα βρει μελοποιημένο το τραγούδι του «νεκρού αδελφού» ή δραματοποιημένο ή σε κινηματογραφική ταινία, και να επιλέξει ανάλογα τι θα παρουσιάσει στους μαθητές και τις μαθήτριές του/της.

Εξάλλου, στην ιστοσελίδα C:\Documents and Settings\user\Τα έγγραφά μου\Του Νεκρού Αδελφού\Του νεκρού αδελφού Τραγούδια Δόμνα Σαμίου.mht, η Δόμνα Σαμίου τραγουδάει το τραγούδι του «νεκρού αδελφού».

² Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης - Γ. Ι. Θανόπουλος.- Μ. Καπλάνογλου - Κ. Ξανθάκου - Β. Χρυσανθοπούλου, «Σκέψεις και προτάσεις για τη διδασκαλία του λαϊκού πολιτισμού στη μέση εκπαίδευση», ό.π., σελ. 38.

- Βλαχογιάννης Γιάννης, «Το τραγούδι του νεκρού αδελφού», *Νέα Εστία*, 34 : 394(1943),1271.
- Βλαχογιάννης Γιάννης, «Το τραγούδι του νεκρού αδελφού», *Νέα Εστία*, 35 : 408(1944),554.
- Δαμιανού Δέσποινα, «Οι παιδαγωγικές διαστάσεις της ελληνικής Λαογραφίας και η διδασκαλία της στην ελληνική εκπαίδευση», στο Μ. Γ. Βαρβούνης – Μ.Γ.Σέργης, (επιμ.), *Ελληνική Λαογραφία: Ιστορικά, Θεωρητικά, Μεθοδολογικά, Θεματικές*, τ. Β', Ηρόδοτος, Αθήνα 2012, σελ. 709-723.
- Δουλαβέρας Αριστ. Ν., «Η κατάρα στα δημοτικά τραγούδια», *Πρακτικά 3^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου «Γυναίκα και Παράδοση»*, 3-5 Οκτωβρίου 2008), Καρδίτσα, 2010, σελ.93-132.
- Δουλαβέρας Αριστ. Ν., «Το θέμα της κατάρας στο δημοτικό τραγούδι», στο βιβλίο του *Μελετήματα για το δημοτικό τραγούδι*, εκδ. Αντ. Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2013, σελ. 61-119.
- Ιωάννου Γιώργος (επιμέλεια), *Το δημοτικό τραγούδι. Παραλογές*, Ερμής, Αθήνα 1975.
- Karagiannis-Moser E., *Le Bestiaire de la chanson populaire grecque moderne*, Presse de l' Université de Paris-Sorbonne, Paris 1997.
- Κονταξής Κ., *Το δημοτικό τραγούδι. Μια προσπάθεια μελέτης*, Πασχέντης, Αγρίνιο 2007.
- Κοσεγιάν Χαρά, *Αρχαία επιβιώματα στα νεοελληνικά δημοτικά τραγούδια*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2010.
- Κουλουφάκος Κ., *Κείμενα και αναλύσεις*, τ. 1ος, Αθήνα 1964.
- Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη & Τάνης Δ. «Η διδασκαλία του δημοτικού τραγουδιού στη Μέση Εκπαίδευση και στο Πανεπιστήμιο», *Φιλολογος*, 21(1980-1981),111-133.
- Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη, *Οι 12 μήνες. Τα λαογραφικά*, Μαλλιάρης-Παιδεία, Θεσσαλονίκη 1990.
- Λάσκαρης Ν., *Ἡ Λάστα καί τὰ μνημεῖα της, ἐν Πύργῳ* 1910.
- Μερακλής Μ.Γ., *Ελληνική Λαογραφία: Κοινωνική Συγκρότηση - Ἦθη και Ἔθιμα - Λαϊκή Τέχνη*, Ἰνστιτούτο του Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2011³.
- Μερακλής Μ.Γ., «Τα θέματα της μεταμορφώσεως και της αναστάσεως του νεκρού ως ειδολογικά στοιχεία του πεζού και ποιητικού λόγου», *Λαογραφία*, 24(1966),94-112 (=Μ.Γ.Μερακλής, *Τα παραμύθια μας*, εκδ. Εντός, Αθήνα 2001², σελ. 110-135).
- Μητσάκης Κ., «Το "τραγούδι του νεκρού αδελφού" και η αγγλική μπαλάντα "The Suffolf Miracle"», *Εποχές*, 19(1964),3-8 (=Κ.Μητσάκης *Πορεία μέσα στο χρόνο*, Φιλιππούτης, Αθήνα 1982, σελ. 11-24).
- Μιράσγεζη Μαρία, *Νεοελληνική Λογοτεχνία*, τ. Α', Αθήνα 1978.
- Μιχαηλίδης-Νουάρος Μ.Γ., «Γύρω από το τραγούδι του νεκρού αδελφού», *Νέα Εστία*, 35 : 406(1944),452-455.
- Μιχαηλίδης-Νουάρος Μ.Γ., «Το Τραγούδι του νεκρού αδελφού», *Νέα Εστία*, 36 : 411-412(1944),715-716.
- Μιχαηλίδης-Νουάρος Μ.Γ., *Δημοτικά τραγούδια Καρπάθου*, τύποις Π. Χαλκιοπούλου, Ἀθῆναι 1928 (ανατύπωση 2007).
- Μιχαλέτος Γιάννης, *Αισθητικές αναλύσεις. Τεύχος Α' . Η λήθη - Το τραγούδι του νεκρού αδελφού*, Τυπογραφείον Α. Σιδέρη, Αθήναι 1948.

- Μουζάκης Στέλιος Α., *Οι Βρικόλακες στους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς νομοκάνονες και στις παραδόσεις του ελληνικού λαού*, Βιβλιοπωλείο των Βιβλιοφίλων, Αθήνα 1989.
- Οικονομίδης Δημ. Β., «Η παραλογή του "νεκρού αδελφού"», στο βιβλίο του: *Από τα δημοτικά μας τραγούδια*, τ. Α', Φιλιππότης, Αθήνα 1997, σελ. 9-79.
- Παπαζαφειρόπουλος Π., *Περισυναγωγή γλωσσικής ύλης και έθιμων του ελληνικού λαού, ίδια της Πελοποννήσου, παραβαλλομένων εν πολλοίς προς τα των αρχαίων Ελλήνων*, εν Πάτραις 1887, (ανατ. από το βιβλ. Δ. Νότη Καραβία, Άθηναι 1977).
- Πετρόπουλος Ηλίας, *Ο μύσταξ*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1990.
- Πολίτης Αλέξης, *Το δημοτικό τραγούδι*, Πανεπ. Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2010.
- Πολίτης Λίνος, «Το θέμα των πουλιών στο δημοτικό τραγούδι "Του Νεκρού Αδελφού"», *Επιστημονική Έπετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, τόμος 7(1957),271-280.
- Πολίτης Ν. Γ., «Τό δημοτικόν ἄσμα περί τοῦ νεκροῦ ἀδελφοῦ», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καί Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος*, τόμος 2(1885-1889),193-261 & 552-557. (Βλ. και Πολίτης Ν.Γ., *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, τ. Δ', *Δημοσιεύματα τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας*, αρ. 15, Ἐν Ἀθήναις 1980, σελ.18-78).
- Πολίτης Ν.Γ., *Μελέται περί τοῦ βίου καί τῆς γλώσσης τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ. Παραδόσεις*, τ. Α', Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Ἐν Ἀθήναις 1904.
- Πολίτης Ν. Γ., *Ἐκλογαί ἀπό τά τραγούδια τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ*, εκδ. Ε.Γ.Βαγιονάκη, Αθήνα 1966⁵.
- Ρηγάτος Γερ. Α., *Ευχή και Κατάρα. Περίδιάβαση στη λογοτεχνία και το λαϊκό λόγο*, εκδ. Μύρτος, Αθήνα 2004.
- Ρωμαίος Κ., *Κοντά στις ρίζες*, Αθήνα 1959.
- Ρωμαίος Κ., *Ο νόμος των τριών στο δημοτικό τραγούδι*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1963.
- Ρωμαίος Κ., *Η ποίηση ενός λαού*, Αθήνα 1968.
- Ρωμαίος Κ. Α., *Εμείς οι Έλληνες*, Αθήνα 1984².
- Saupier Guy, «Μερικές παρατηρήσεις για το δημοτικό τραγούδι του *Νεκρού Αδελφού*», *Ελληνικά*, 57:2(2007),349-369.
- Σουμελίδης Γ., «Το τραγούδι του νεκρού αδελφού στις ποντιακές παραλλαγές», *Νέα Εστία*, 39 : 446(1946),170-173.
- Σπυριδάκης Γ.Κ., «Τό ζήτημα τῆς προελεύσεως τοῦ ἄσματος τοῦ νεκροῦ ἀδελφοῦ», *Ἀρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καί Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ*, 11(1944-45),193-208.
- Στάθης Ευάγγ. Θ., *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια*, Σιδέρης, Αθήνα 2004.

